

Türk-Ermeni İlişkilerinde Başka Bir Sorun: Metsamor Nükleer Santrali ve Türkiye'ye Etkileri

Mevlüt Yüksel*

Özet

Türk-Ermeni ilişkilerinde görmezden gelinen önemli bir sorun daha vardır. Bu sorun Ermenistan'ın Türkiye sınırı yakınında bulunan ve bölge ülkeleri için büyük bir tehdit unsuru olan "Metsamor Nükleer Santrali"nin sebep olduğu "nükleer tehdit" sorunudur. Çok fazla bilinmeyen belki de bu yüzden Türk-Ermeni ilişkileri kapsamında gereken önem verilmeyen bu sorun, Ermenistan ilişkileri noktasında Türkiye açısından son derece hassas ve göz ardı edilmemesi gereken bir sorundur. Bu yüzden bu çalışmada Metsamor Nükleer Santrali hakkında detaylı bilgi verilerek santralin Türkiye açısından yarattığı tehlike hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada ayrıca şimdiye kadar gereken önemin verilemediği düşünülen Metsamor Nükleer Santralinin yarattığı nükleer tehdidin boyutuna ve bunun uluslararası platformlarda tartışmaya açılmasının ne denli önemli olduğuna vurgu yapmak, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte bölge için çok büyük bir tehdit unsuru olduğuna dikkat çekmek de amaçlanmıştır.

Giriş

Başlangıcından 19. yüzyıla kadar Ermenileri "millet-i sadıka" derecesinde Türk toplumuna kenetleyen Türk-Ermeni ilişkileri, bu yüzyıldan sonra gerek büyük devletlerin emperyalist müdahaleleri¹ ve gerekse fikrî hazırlık aşamasını tamamlayıp aksiyon safhasına giren ve çok uluslu devletleri derinden sarsan milliyetçilik² akımının etkisi ile bozulmaya başlamıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması, bozulmaya başlayan ilişkiler açısından adeta bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihe kadar sadece Osmanlı Devleti için sorun mahiyetinde görünen Türk-Ermeni ilişkileri, söz konusu antlaşma ile birlikte uluslararası boyut kazanmıştır.³ Bu süreçte Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi devletlerin desteğini alan bir kısım Ermeniler, komiteler etrafında birleşerek Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağı açmışlar ve 1890-1914 yılları arasında başta Vilâyet-ı Şarkıyye⁴ bölgesi olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde Müslüman-Türk halkını hedef alan kanlı isyanlar gerçekleştirmişlerdir.⁵ I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, bağımsız Ermenistan hayalleri doğrultusunda giriştikleri

(*) Dr., Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Öğretim Elemanı.

- (1) Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulması ve bir Ermeni sorununun ortaya çıkışında emperyalist müdahaleler hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984; Kamuran Gürün, "Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 281-284.
- (2) Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 65-101.
- (3) Necati Gültepe, "Ermeni Meselesi İle İlgili Rus, İngiliz, Fransız Dış Tertipleri", *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı*, I, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 2001), s.213-234; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1878-1891)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 19-27.
- (4) Sivas, Erzurum, Bitlis, Mamüretülaziz (Elazığ), Diyarbakır ve Van vilâyetlerini kapsayan bölgedir. Altı vilâyet anlamına gelen Vilâyet-i Sitte olarak da adlandırılmıştır.
- (5) Bu dönem Ermeni isyanları hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyânları (1896-1916)*, I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998; Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ'lan-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332; Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamüretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 167-189.

terör eylemlerine ve isyanlarına hız vermişler, henüz savaşın başlamasından önce Rus ordusuna iltica ederek⁶ yaklaşık altı asırdan beri himayesine tutunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmışlardır.

Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında, gerek Rus Ordusu içerisindeki faaliyetleri ve gerekse cephe gerisindeki Müslüman-Türk ahaliye yönelik isyan ve katliam faaliyetlerinin engellenemez bir dereceye varması üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından alınan tedbirler kapsamında ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihli kanunname yayınlamıştır. Bu kanunname ile bilhassa İstanbul'da faaliyet gösteren Ermeni komiteleri kapatılarak yöneticileri ve ileri gelen bazı Ermeniler tutuklamıştır.⁷ Fakat bunun ardından Mayıs ayı başlarında başlayan ve yaklaşık 10 bin Müslüman'ın silahlı Ermeni çeteleri tarafından katledildiği Van isyanı⁸, Osmanlı Hükümeti'nin yeni tedbir arayışı içerisinde girmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda ise Osmanlı Devleti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde "Geçici Sevk ve İskân Kanunu"nu⁹ çıkarılmıştır. Bu kanun kapsamında 1915-1917 yılları arasında komite ve çete mensubu bir kısım Osmanlı Ermenileri, meskûn oldukları yerlerden alınarak yine ülke sınırları dâhilindeki Suriye bölgesine sevk ve iskân edilmişlerdir. Sevk ve İskân Kanunu ve bu kapsamdaki uygulamalar, soykırım tartışmaları çerçevesinde günümüze kadar gelen süreçte gündemi en çok meşgul eden ve Türk-Ermeni ilişkilerindeki en önemli tarihi sorunlardan biridir.

Türk-Ermeni ilişkilerindeki bir diğer önemli sorun ise, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık bildirgesi ve anayasasındaki Türkiye ve Türk düşmanlığıdır. Ermenistan Parlamentosu tarafından 23 Ağustos 1991'de kabul edilen bağımsızlık bildirgesinin 11. maddesinde "Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiye'si ve "Batı Ermenistan"¹⁰da işlenen soykırım suçunun uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.¹¹ Ermenistan

Anayasası ise bu bildiriye belirtile tüm ifade ve istekleri kabul ettiğini deklare ederek aynı ifadeleri bir hedef olarak anayasal zemine dayandırmıştır. Aynı çerçevede Ermenistan Parlamentosu, 1991 Şubat ayında Kars Antlaşması ile çizilmiş olan sınırı tanımadığını kabul ve ilan etmiştir.¹² Böylelikle Türkiye'nin Doğu topraklarını "Batı Ermenistan" olarak gösteren Ermenistan, soykırım yapmakla suçladığı Türkiye'yi uluslararası arenada bu suçla mahkûm ettirebilmek amacıyla gereken tüm girişimlerde bulunmayı anayasal zeminde bir hedef olarak ortaya koymuş ve Türkiye'nin doğu sınırlarını dolayısıyla da toprak bütünlüğünü tanımadığını resmen ilan etmiştir.

Türk-Ermeni ilişkilerindeki başka bir sorun ise "Dağlık Karabağ" meselesidir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında tarihi bir ihtilaf mahiyetini almış olan bu mesele¹³, Türk-Ermeni ilişkilerinde de oldukça büyük bir öneme sahiptir.

- (6) *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1804, 1807, 1809 ve 1810.
- (7) Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Yusuf Sarınoy, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012; Yusuf Sarınoy, "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komiteciler", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu* (Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 129-145.
- (8) Van'daki Ermeni İsyânları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları (1896-1916)*, İstanbul 1994; Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyânları (1896)*, İstanbul 2008.
- (9) Ermeni Tehciri olarak da adlandırılan "Geçici Sevk ve İskân Kanunu" ve uygulaması ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek Ömer Turan, Ramazan Çalık Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2005.
- (10) Bu ifadeyle Türkiye'nin Doğu Anadolu toprakları kastedilmektedir.
- (11) Bu ifade doğrultusunda Diaspora Ermenileri yoğun olarak çalışmaktadır. Özellikle son on yıl içerisinde birçok Avrupa meclisinde ve son birkaç yıl içerisinde de ABD Senatosu'nda Ermeni karar tasarılarının tartışılması bu durumun göstergelerindedir.
- (12) Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Ankara 2005, s. 213-214.
- (13) Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki en önemli tarihi sorunlardan birisidir. Çünkü Karabağ, Nahçıvan ve Doğu Transkafkasya ile Türkiye arasında stratejik açıdan oldukça büyük önemli bir bölgedir. Bu yüzden daha Çarlık Rusya'nın başlattığı bir politika ile bölgeye Ermeniler yerleştirilmeye başlanmıştır. Karabağ'ı ele geçirmek isteyen Ermeniler, nüfusunun %60'ı Türk olan Karabağ'a ilk defa Osmanlı Ordularının tamamen çekilmesinin ardından, Nisan 1919'da taarruz etmişlerdir. İngilizlerin müdahalesi ile farklı bir boyut kazanan bu olaydan sonra artık Karabağ bölgesi, Azerbaycan ile Ermenistan ilişkilerinde önemli bir sorun olarak büyümeye başlamıştır. Dursun Yıldırım-Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara 1991, s. 20-21 vd. Bu konunun tarihi gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara 2006, s. 400-408.

Bilindiği üzere 26 Şubat 1992 tarihinde Rus desteği ile harekete geçen Ermenistan askerleri, Azerbaycan topraklarının %25'ini teşkil eden Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmiş, tüm dünyanın gözü önünde Hocalı kentinde 613 Azerbaycan Türk'ünü katletmiştir. Ermenistan'ın uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmek suretiyle gerçekleştirdiği işgal, yine Rusya'nın desteği ile günümüzde de devam etmektedir.¹⁴ Dağlık Karabağ işgali ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti, gerekli uluslararası diplomatik tepki ve girişimlerde bulunmuş, bunun yeterli olmaması üzerine Nisan 1993'te alınan bir kararla Ermenistan sınır kapısını kapatmıştır.¹⁵ Türkiye sınırlarını kapatırken, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, Türkiye'ye yönelik soykırım iddialarında bulunması, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve sınırlarını tanımaması, Ağrı Dağı'nı milli sembol olarak kullanması ve bağımsızlık bildirgesinde Türkiye ile ilgili saldırgan maddelerin yer almış olması gibi sebeplerden ötürü sınırlarını Ermenistan'a kapattığını açıklamıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin bu kararı, insanî yardımlar da dâhil Ermenistan'a yönelik yapılan her türlü sevkியatın durmasına yol açmış bu yüzden Ermenistan kamuoyu ve Ermeni diasporası tarafından Türkiye ve Türk milleti "Ermenistan'ı açlığa mahkûm eden ülke" olmakla suçlanmıştır.¹⁶ Ermenistan kamuoyundaki bu suçlamalar ise Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir sorun teşkil etmiştir. Fakat özellikle son zamanlarda Türk-Ermeni ilişkilerinin de gündeme alındığı uluslararası siyasi platformlarda Türk-Ermeni ilişkilerindeki diğer sorunlar görmezden gelinerek "komşuluk", "ticarî ilişki" ve "Batı'nın istekleri" gibi hususlardan hareketle Türkiye'nin bir an önce Ermenistan ile iyi ilişkiler kurması gerektiği ve bunun ön şartının da sınır kapısını açmak olduğu vurgulanmaktadır.

Tüm bunlarla birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinde görmezden gelinen ve söz konusu uluslararası platformlarda öncelikli olarak gündeme alınması gereken bir sorun daha

vardır. Bu sorun ise dünya kamuoyunun da görmezden gelmesine rağmen çok tehlikeli sonuçlar doğurabilecek Ermenistan'ın Türkiye sınırı yakınında bulunan "Metsamor Nükleer Santrali"nin sebep olduğu "nükleer tehdit" sorunudur. Çok fazla bilinmeyen belki de bu yüzden Türk-Ermeni ilişkileri kapsamında gereken önem verilmeyen bu sorun, Ermenistan ilişkileri noktasında Türkiye açısından son derece hassas ve göz ardı edilmemesi gereken bir sorundur. Bu yüzden bu çalışmada Metsamor Nükleer Santrali hakkında detaylı bilgi verilerek santralin Türkiye açısından yarattığı tehlike hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca burada şimdye kadar gereken önemin verilemediği fark edilen santralin yarattığı nükleer tehdidin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alındığı platformlarda tartışılmasını sağlamak ve Türkiye gibi Ermenistan içinde önemli bir tehdit unsuru olduğunu vurgulamak amaçlanmıştır.

1. Metsamor Nükleer Santrali ve Özellikleri

Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın yaklaşık 40 km. batısındaki Metsamor şehrinde bulunan ve ismini de buradan alan Metsamor Nükleer Santrali¹⁷ bugün dünyanın en eski teknolojiyle çalışan enerji santrallerinden

(14) 1988'de başlayıp 1994 yılına kadar süren Azerbaycan-Ermenistan savaşı sonrasında işgal edilen bölgelerden 4.388 km²'lik toprak sahasına sahip Yukarı Karabağ'dan 192.300, Lâçin'den (1.835 km²) 59.500, Şuşa'dan (970 km²) 29.500, Kelbecer'den (1.936 km²) 50.500, Ağdam'dan (1.093 km²) 158.000, Fuzuli'den (1.386 km²) 100.000, Cebrayil'den (1.059 km²) 51.600, Gubatlı'dan (802 km²) 30.300 ve Zengilan'dan (707 km²) 33.900 olmak üzere toplam 676.100 nüfus Azerbaycan Türk'ü, ata yurtlarından kovularak Azerbaycan'ın içlerinde kaçkın statüsünde çadırlarda yaşamaya mahkûm edilmişlerdir. Sinan Oğan, "Türlere Yapılan Soykırımlar ve Hocalı Soykırımı", www.turksam.org/26 Şubat 2010.

(15) Türkiye-Ermenistan sınırının toplam uzunluğu 325 km.'dir. Bu hat dâhilinde kapalı durumda olan iki sınır kapısı bulunmaktadır. Bunlar "Alican Karayolu" ve "Akyaka Demiryolu" sınır kapılarıdır. "Alican Karayolu Sınır Kapısı", eskiden Kars'ın bir ilçesi olan İğdir merkeze bağlı Alican Köyü'nde bulunmaktadır. "Akyaka Demiryolu Sınır Kapısı" ise Kars'ın Akyaka ilçesi sınırlarında olup buraya bağlıdır. Eskiden Arpaçay ilçesine bağlı bir nahiyeye olan Akyaka'nın eski adı Kızılçakçak'dır. Bu nedenle, "Akyaka Demiryolu Sınır Kapısı"nın eski adı "Kızılçakçak Kapısı"dır. Kars'a 66 km. uzaklıkta bulunan bu kapı, halk arasında "Doğu Kapı" olarak da bilinmektedir. Ermeniler ise bu kapıya "Ahuryan Kapısı" adını vermiştir. Söz konusu kapıda demiryolu dışında tali bir köy yolu da bulunmaktadır. Hasan Kanbolat, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı Açılıyor", *Hürriyet Strateji*, 30 Mart 2009.

(16) Laçiner, Türkler ve Ermeniler, s. 214.

(17) "Metsamor Nuclear Power Plant", www.wikipedia.org/5.09.2010.

birisidir.¹⁸ Sovyet Hükümeti'nin Ermenistan'da yürüttüğü bakır ve alüminyum endüstrisinin 1960'lı yıllarda artan enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla yapımına karar verilen Metsamor Nükleer Santrali¹⁹, eski Rus teknolojisiyle iki ayrı ünite olarak inşa edilmiştir. Armenia-1 olarak adlandırılan ilk ünitenin inşasına 1973'te başlanmış ve 1976 yılı sonlarında tamamlanmıştır. 1975 yılında inşasına başlanan Armenia-2 olarak adlandırılan ikinci ünite ise 1979 yılında tamamlanarak elektrik üretimine başlamıştır. WWER-440/V230 (birinci ünite) ve WWER-440/V270 (ikinci ünite) tipindeki reaktörlerden oluşan Metsamor Nükleer Enerji Santrali'nin her iki ünitesi de oldukça eski Sovyet teknolojisi ürünü olmakla birlikte günümüzde artık kullanılmayan bir sisteme sahiptir.²⁰ Bu yüzden Metsamor, Çernobil Santrali'nden²¹ bile daha büyük bir tehlike yaratmaktadır.

Santralin ilk ünitesini teşkil eden WWER-440/V230 modelindeki ünite, ilk nesil reaktörlerden olup günümüz şartları açısından oldukça riskli bir teknolojiye sahiptir. Bu model reaktörlerde, batıdaki nükleer santrallerde mutlaka bulunan radyoaktif madde sızıntısını önleyecek çelik koruma kubbesi bulunmamaktadır. Ayrıca, santralin modern güvenlik ve teknik donanımının olmaması, reaktörün soğutulması için kullanılan suyun yetersizliği ve soğutma sisteminin eskimiş olan birinci nesil proje ile inşa edilmesi de bilhassa kurulduğu bölgenin ekolojik durumu için ciddi bir tehlike kaynağıdır. Metsamor Santrali'nin ikinci ünitesi ise WWER-440/270 tipinde olup ikinci nesil bir teknolojiye sahiptir. Birinci üniteye göre daha gelişmiş olmasına rağmen ikinci ünite de nükleer felaketleri önleyebilecek teknik donanımdan ve güvenlik sisteminden yoksundur. Bu reaktör tipi de batı standartlarının çok altında kalmaktadır.

Bu yüzden AB'nin Ermenistan'daki eski temsilcisi Alexis Louber tarafından Metsamor Nükleer Santrali'nin faaliyette olmasını "bir nükleer bombanın sürekli tepemizde dönmesine" benzeterak tehlikenin boyutla-

rını ifade etmeye çalışmıştır. Ayrıca İngiltere Daily Telegraph gazetesi ise konuyu "Uzmanlar bir Ermenistan Çernobil'inden Korkuyor" şeklinde bir haber ile santralin yarattığı tehdit konusunda kamuoyunu uyarmaya çalışmıştır.²²

Ermenistan'ın yıllık enerji ihtiyacının yüzde 40'ını karşılayan bu santral, gerek eski bir teknolojiye sahip olması ve gerekse Ağrı dağı fay hattı üzerindeki Garni bölgesinde kurulması dolayısıyla hem Kafkasya, hem Ermenistan ve hem de Türkiye açısından büyük bir tehlike arz etmektedir. Her ne kadar, Ermenistan'daki bir kısım yetkililer, santralin 9 şiddetinde bir depreme karşı dayanabileceğini ifade etseler de, Ermenistan Deprem Araştırmaları Merkezi Başkanı Alvard Antonyan, Pararak ve Garni bölgelerindeki deprem potansiyelinin Richter ölçümüne göre 5.5 ile 7.5 magnitud arasında olduğunu belirtmesi durumun vahametini ortaya koymaktadır. Santralin bu güçte bir depreme dahi dayanacağı konusunda kesin görüş bildirmekten kaçınan Antonyan, jeofizik verilerin normal düzeyde olduğunu bildirmekle birlikte depremin tahmin edilmez bir vaka olduğunun önemle altını çizmiştir. Bununla birlikte hem jeofizikçiler hem de Ermenistan Hükümeti, santralin güvenliği konusunda herhangi bir

(18) Bu santral, özellikle son dönemlerde Türkiye ve dünya kamuoyunda farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Ermenice orijinal ismi Oktembryan olan santral, "Metzamor", "Medzamor" ve "Medsamor" şeklinde de isimlendirilmektedir. Bu çalışmada Türkiye kamuoyunda yaygın olarak bilinen ve kullanılan "Metsamor" ismi kullanılmıştır.

(19) Ara Tatevosyan, "Living Dangerously with Nuclear Power in Armenia", *Transition* (3 May 1996), s. 23-25.

(20) Sovyetler Birliği tarafından üretilen WWER-440 tipi reaktörler basınçlı su soğutmalı bir sistemle çalışmakta olup 1375 MVt gücünde ikili üniteler şeklinde inşa edilmiştir. Yılmaz Bektur-B. Nazım Bayraktar, "WWER-440 Nükleer Santralleri ve Deprem Güvenliği", *III. Ulusal Nükleer Bilimler Kongresi (27-29 Eylül 1989)*, C. I, İstanbul 1990, s. 349.

(21) Bilindiği gibi 1986 yılında dünyanın iki süper gücünden birisi olan Sovyetler Birliği'nin sınırları dâhilindeki Ukrayna'da yaklaşık 40 bin kişinin ölümüne, binlerce kişinin sakat kalmasına ve milyarlarca dolarlık da ekonomik kayba sebep olan ve Çernobil felaketi olarak bilinen büyük bir nükleer santral kazası meydana gelmiştir. 20. yüzyılın en büyük ilk nükleer kazasıdır. Ukrayna'nın Kiev vilayetine bağlı Çernobil kentindeki nükleer güç reaktörünün 4. ünitesinde 26 Nisan 1986 günü erken saatlerde meydana gelen nükleer kaza sonrasında atmosfere büyük miktarda fisyon ürünleri salınmış ve bu kaza 30 Nisan 1986 tarihinde tüm dünya kamuoyuna resmen duyurulmuştur.

(22) "Kafkasya'nın Fukushima'su Metsamor'a Dikkat", www.diplomatigozlem.com/TR/belge/1_6093/kafkasyanın-fukusimasi-metsamora-dikkat.html/17.04.2014.

bilgi vermediği gibi garanti vermekten de kaçınmışlardır.²³ Dolayısıyla gerek olası bir depremler meydana gelebilecek radyasyon riski, gerekse de Metsamor Nükleer Santrali'nin sahip olduğu teknolojiden kaynaklanan dezavantajlar, santralin yarattığı tehlike ve riskin göze alınamayacak kadar büyük olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, santralin ilk açıldığı 1979 tarihinden itibaren 1989 yılına kadar geçen sürede 150 kadar küçük kaza geçirmiş olduğunu ve bu durumun sonuçlarının tahmin edilemezliğini de göz önüne alındığında durumun hassasiyetinin ne derece önem arz ettiği daha bariz bir şekilde görülmektedir.²⁴

Metsamor Nükleer Santrali, daha kurulma aşamasında iken, dönemin baskıcı rejimine rağmen Sovyet bilim adamları bu santralin Ağrı dağı fay hattı üzerinde bulunması sebebiyle yarattığı tehlikeyi ve bölgedeki yer altı su kaynaklarına radyasyon sızdırabileceği ihtimalini gündeme getirerek yapımına karşı çıkmışlardır. Fakat merkezi planlama yöntemi esasları doğrultusunda hareket eden ve insan hayatına gereken önemi vermeyen Sovyet bürokrasisi, tüm bu itirazlara tepkisiz kalarak santrali inşaya devam etmiştir.²⁵ Meydana gelebilecek herhangi bir depreme karşı geliştirilmiş hiç bir güvenlik sistemine sahip olmayan Metsamor'un yapımı esnasında Ermenistan'dan da çeşitli itiraz sesleri yükselmiştir. 1980'li yıllarda gelişen güçlü bir çevreci hareket tarafından santralin üzerinde kurulduğu Garni bölgesinin her an 5.5 ila 7.5 şiddetinde bir depreme maruz kalabileceği²⁶ ve özellikle yer altı sularına radyasyon sızdırabileceği²⁷ gerekçeleriyle etkili bir kampanya başlatılmıştır. Bu kampanyaların kısa sürede güçlenerek artması üzerine, Sovyet Hükümeti, Eylül 1991'de santrali kapatacağına dair vaatte bulunmuştur. Fakat 7 Aralık 1988 yılında Spitak bölgesinde meydana gelen depremin ardından önemli ölçüde zarar gören Metsamor, bu halde 3 ay daha çalıştırılmış, fakat bölge halkının yoğun protestoları sonucunda Ocak 1989'da kapatılmıştır.²⁸

Ermenistan Hükümeti'nin, 1990 yılından itibaren komşu ülkelere karşı izlemeye başladığı çatışmacı tavır, ülkeye yönelik bir takım ambargoların uygulanmasını da beraberinde getirmiştir. Gerek Metsamor Nükleer Santrali'nin kapatılması ve gerekse uygulanan ambargolar neticesinde, ülkede büyük bir enerji krizi baş göstermiştir. Kısa sürede had safhaya ulaşan kriz, doğal kaynaklar bakımından fakir olan Ermenistan'da sosyal ve ekonomik alanlarda şiddetli dönüşümlere neden olmuştur. Bu durumdan kurtulmak için Metsamor Santrali'ni açmaya karar veren Ermenistan Hükümeti, Mart 1994'de Rusya ile santralin çalıştırılması için gerekli olan teknik ve malî destek ile birlikte yakıt alımı hakkında özel hükümler içeren bir anlaşma imzalamıştır.²⁹ Söz konusu anlaşmayla Ermenistan, enerji ihtiyacının büyük bir kısmını Rusya'dan karşılamaya başladığı gibi Metsamor Nükleer Santraline de zenginleştirilmiş uranyum temin edilmesini sağlamıştır. Yine bu anlaşma gereğince Rusya, Metsamor Nükleer Santrali ile birlikte Sevan-Hrazdan Hidroelektrik Santrallerinin de (buna 5 hidroelektrik santrali dâhildir) kontrolünü üstlenmiştir.³⁰ Fakat bir müddet sonra Ermenistan'ın Rus-

(23) Hatem Cabbarlı, "Avrupa Birliği (AB), Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasını Talep ediyor", www.turksam.org/metsamor/a1255.html/21.11.2010.

(24) Deniz Ulusoy, "Rusya-Ermenistan Enerji İlişkileri: Metsamor Nükleer Enerji Santrali Örneği", www.turksam.org/tr/a1257.html/21.10.2009.

(25) Sinan Oğan, "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor Nükleer Santrali İle Tehdit Ediyor", www.turksam.org/metsamor/a1259.html/9.11.2009.

(26) Bektur-Bayraktar, "WWER-440 Nükleer Santralleri ve Deprem Güvenliği", s. 349.

(27) Birçok bilim adamına göre nükleer santrallerden radyasyon sızması kaçınılmazdır. Özellikle WWER-440 tipi reaktörleri soğutan suya radyasyon karışması çok muhtemel bir durumdur. Soğutma suyu reaktör içerisinde dönüp durdukça radyasyon biriktirmektedir. Bu suyun ya da su içerisindeki radyasyonun dışarı sızması gerekmektedir. Fakat her sanayi tesisinde, özellikle de nükleer santrallerde ufak-tefek kaza ihtimali hep vardır. Bu kazalar sonucunda Nükleer reaktörlerin radyasyon sızdırarak çevre ve insan sağlığında zararlara sebep olması kaçınılmazdır. En gelişmiş ülkelerin son teknoloji ürünü olan nükleer reaktörlerinde dahi bu gibi olayların birçok örneği mevcuttur. Vural Altun, "Nükleer Nasıl Bir Gerçek", *Milliyet*, 13 Nisan 1998.

(28) Kseniya Yershova-Mary Wells, "Armenia: Reopenin Metsamor", www.nti.org/02.10.2010; Oğan, "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor ile Tehdit Ediyor", www.turksam.org; "Nuclear Energy in Armenia", www.insc.anl.gov/neisb/neisb4/NEISB_3.5.A1.html/17.09.2008.

(29) Ulusoy, "Rusya-Ermenistan Enerji İlişkileri: Metsamor Nükleer Enerji Santrali", www.turksam.org/tr

(30) Hatem Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası", *Avrasya Dosyası (Enerji Özel)*, Bahar 2003, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 250-252.

ya'dan satın aldığı yakıtın bedelini ödemekte zorluk çekmesi, santralin kısa süreli de olsa sık aralıklarla kapanmasına neden olmuştur. Ermenistan hükümeti, bu soruna kesin bir çözüm bulmak için Rusya nezdinde yeni bir dizi siyasi girişimlerde bulunmuştur. Taraflar arasında yapılan uzun görüşmeler sonucunda Rusya Federasyonu Hükümeti ile Ermenistan Hükümeti arasında 26 Haziran 2000 yılında imzalanan "nükleer enerji" konusunda bir işbirliği protokolü yapılmıştır. Bundan yaklaşık bir yıl sonra da söz konusu protokollere istinaden iki ülke arasındaki borç krizini aşmak gayesiyle, 15 Eylül 2001'de Ermenistan devlet başkanı R. Koçaryan ile Putin arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma gereğince Ermenistan'ın Rusya'dan aldığı uranyumun parasını ödeyemediği için yaklaşık 40 milyon dolar civarındaki borcuna karşılık 2003 yılının Şubat ayında Metsamor hisselerinin mali yönetimi Russian Unified Electric Systems (UES) şirketine devredilmiştir.³¹ Ermenistan'daki mevcut muhalif kesimin, stratejik önemdeki büyük altyapı işletmelerinin devredilmesinin milli menfaatler açısından son derece zararlı olduğu gerekçesiyle bu anlaşmaya karşı çıkmasına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle santralin Rusya'ya devredilmesi engellenememiştir.

1995'te yeniden çalıştırılmaya başlanan Metsamor Nükleer Santrali, yukarıda bahsedilen anlaşmalarla Rusya tarafından desteklenmesine rağmen gereken kalite şartlarına haiz olmadığından bir süre sonra başta Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı olmak üzere bölge ülkeleri ve ABD'nin, diğer taraftan da Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Konseyi'nin tepkilerine neden olan kurumlardan birisi olmuştur.³² Fakat tüm bu tepkilere rağmen santral çalıştırılmaya devam edilmiş, buna hiçbir uluslararası kurum da ciddi bir müdahalede bulunmamıştır. Metsamor Nükleer Santrali günümüzde hali hazırda çalışmaya devam etmekte ve Ermenistan'ın ihtiyacı olan elektrik enerjisinin % 40'ını sağlamaktadır.³³

2. Metsamor Nükleer Santrali'nin Türkiye'ye Etkileri ve Karşı Tepkiler

Nükleer teknoloji, insan hayatında çok önemli bir yere sahip olan enerji üretimini sağlayan endüstri kollarından birisidir. Nükleer santraller ise nükleer enerji³⁴ üreten birimlerdir. Ağır radyoaktif (uranyum gibi) atomların bir nötronun çarpması ile daha küçük atomlara bölünmesi (filyon) veya hafif radyoaktif atomların birleşerek daha ağır atomları oluşturması (füzyon) sonucunda açığa çıkan büyük miktardaki enerjiye "nükleer enerji" denir. Filyon reaksiyonu ile elde edilen enerji, nükleer santrallerdeki reaktörlerde elektrik enerjisine dönüştürülür.³⁵ Bu yüzden nükleer santraller, elektrik enerjisi üretmeleri hasebiyle insan hayatının vazgeçilmez birimleridir. Fakat bu santralle aynı zamanda yine insan hayatı için son derece büyük tehlike ve tehdit yaratan etkilere sahip olma özelliğine de sahiptirler. Nükleer güç santrallerinin çevreye ve insan hayatına radyoaktif ve ısı olarak adlandırılan iki önemli ve zararlı etkisi vardır. Bunlardan çevre ve insan hayatı için en tehlikeli olanı radyoaktif etkidir. Çünkü radyoaktif etki, insan hayatı için hem kısa vadede hem de uzun vadede ciddi tehdit ve zararları olan radyasyonun çevreye yayılması sonucunda meydana gelmektedir.³⁶

Radyasyon ışınları mikroskobik birer mermi gibidirler ve önlerine çıkan madde

- (31) "Armenia's Spent Nuclear Fuel," *Jane's Intelligence Digest*, 13 May 2008; Oğan, "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor İle Tehdit Ediyor", www.turksam.org.
- (32) Nükleer teknolojinin önemli bir tesisi konumundaki nükleer santraller için kalite şartlarının en üst düzeyde olması bir zorunluluktur. Özellikle model seçimi önemli bir unsur olarak kabul edilerek eski teknoloji ürünü olan modellere sahip reaktörler gereken kalite şartlarının altında kabul edilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Beril Tuğrul, "Nükleer Santraller ve Kalite", *I. Uluslararası Enerji ve Çevre Sorunları Sempozyumu* (Ed. Çetin Algüneş-Gökay Bozkurt), Edirne 1997, s. 82-89.
- (33) Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası", s. 256; Oğan, "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor ile Tehdit Ediyor", www.turksam.org.
- (34) Nükleer enerji, düşük üretim ve yüksek yatırım maliyeti, yakıt fiyatlarının dalgalanmasından etkilenmemesi, uzun işletme ömrü ve düzenleyici maliyetleriyle karakterize edilir. "Nükleer Enerjinin Ekonomisi", www.taek.gov.tr/nukleer-guvenlik/nukleer-enerji-ve-reaktorler/166-gunumuzde-nukleer-enerji-rapor/441-bolum-07-nukleer-enerjinin-ekonomisi.html/24.03.2010.
- (35) Vural Altın, "Nükleer Enerji Alternatif", *I. Uluslararası Enerji ve Çevre Sorunları Sempozyumu* (Ed. Çetin Algüneş-Gökay Bozkurt), Edirne 1997, s. 13; www.taek.gov.tr/23.03.2010.
- (36) "Radyasyon ve Yaşam", www.taek.gov.tr/23.03.2010.

veya doku içerisinde durdurulup soğurularna kadar çarptıkları yüzeye enerji enjekte etme özelliğine sahiptirler. Saniyede yaklaşık 300.000 km gibi çok yüksek hızlarla hareket eden bu ışınlar, insan vücuduna kolaylıkla nüfuz edebilir ve vücudu oluşturan biyolojik hücrelere hasar verebilirler. Ayrıca, bu ışınların hücrelerin kimyasal yapılarını değiştirmeleri de mümkündür. Özellikle elektrik yüklü ışınlar saniyenin binde biri gibi çok kısa bir sürede hücre moleküllerini parçalayıp iyonlarına ayrıştırabilirler. Bununla birlikte, etrafta bulunan diğer hücreleri de fizyolojik görevlerini yapamaz duruma getirebilirler. Bütün bunların sonucunda radyasyona maruz kalan bir hücre ya ölür veya işlevini yitirir. Radyasyon ışınlarına maruz kalarak çok sayıda hücrenin aniden ölmesi veya normal çalışmasının bozulması canlının sağlığını önemli ölçüde etkileyecek bir olaydır. Özellikle hayati önemi fazla olan dokularda (kemik iliği, dalak, kan ve üreme hücreleri vb.) radyasyonun etkisi daha erken görülür. Çünkü bu hücreler daha çabuk çoğaldıklarından bir hücredeki hasar, sakat doğan yeni hücrelerle çığ gibi büyür. Bu ise insan vücudunda uzun bir zaman dilimi içerisinde her an bir tümör olarak sonuçlanabilir. Radyasyonun kanserojen etkisi bu şekilde ortaya çıkmaktadır.³⁷

Radyasyonun en büyük tehlike olarak değerlendirilen hücre çekirdeği içindeki Deoksiribi Nükleik Asitlerin (DNA) bozulması ile ortaya çıkan genetik etkisi de vardır. DNA'lardan oluşan kromozomların yapılarının değişmesi, taşıdığı sırların kaybolması ve yeni genetik yapıları hücreler haline dönüşmesi sonucunda ebeveyne benzemeyen yeni bir genotip ortaya çıkar. Bu farklılaşmaya mutasyon adı verilir. Eğer bu durum, insanın üreme hücrelerinde gerçekleşirse radyasyondan kaynaklanan bu değişiklik, gelecek nesillere de aktarılır. Ayrıca uzun vadede radyasyona maruz kalmış kişilerde, kanda ve kan yapan organlarda meydana gelen tahribat sonucunda anemi, lösemi, ciltte ateş yanığını andıran yaralar, gözde katarakt, kısırlık, kanser ve ka-

litimsal bozukluk gibi hastalıklar görülmektedir.³⁸

Yapılan son araştırmalara göre, düşük dozda radyasyonun da, tahminlerin aksine, insan vücuduna zararlı olduğu tespit edilmiştir. Bir nükleer santralin normal çalışması esnasında dahi, az da olsa çevresine radyoaktif bir zarar verdiği bilinen bir gerçektir. Nükleer santrallerin civarında yaşayanlarda görülen kanser vakalarındaki % 400 oranındaki artış, genetik mutasyonlar sonucu normal olmayan doğumlar, yaygın lösemi hastalıkları bu durumun bilimsel bir kanıtı olarak gösterilmiştir.³⁹

Bugün Türkiye, Ermenistan cephesinden gelen ve yukarıda bahsedilen ciddi zararlara haiz olan büyük bir radyasyon tehlikesi ile karşı karşıyadır. Çünkü Metsamor Nükleer Santrali, Ermenistan'ın Türkiye sınırına çok yakın bir bölgede faaliyet göstermektedir. Kars'a 100 km. Iğdır'a ise yaklaşık 16 km. uzaklıkta bulunan Metsamor, gerek sahip olduğu eski teknoloji ve gerekse Doğu Anadolu fay hattı üzerinde kurulmuş olması dolayısıyla Türkiye'nin doğu illeri için büyük bir radyoaktif tehlike arz etmektedir. Hatta bilim adamları ve çevre örgütleri, olası bir deprem ya da santralde meydana gelebilecek büyük ölçekli bir radyasyon sızıntısında sadece Iğdır, Kars, Ağrı, Erivan, Azerbaycan⁴⁰ ve Nahçıvan değil atmosfer olayları sayesinde bütün Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Azerbaycan,

(37) Altın, "Nükleer Enerji Alternatifi", s.23-24; Rasim Meral, "Radyasyonun Canlılar Üzerindeki Etkileri ve Temas İle Doğabilecek Sorunlar", www.travma.org.tr/08.10.2010, s. 1-7.

(38) Bernard L. Cohen, Çok Geç Olmadan Bir Bilimadamı Gözüyle Nükleer Enerji TÜBİTAK Yayınları, (Çev. Miyase Göktepeli), Ankara 1995, s. 30-35; Altın, "Nükleer Enerji Alternatifi", s.23-24; Meral, "Radyasyonun Canlılar Üzerindeki Etkileri", s. 1-7; İnsanoglu varoluşundan bu yana sürekli olarak radyasyonla iç içe yaşamak zorunda kalmıştır. Dünyanın oluşumuyla birlikte tabiatın yerini alan çok uzun ömürlü (milyarlarca yıl) radyoaktif elementler, yaşadığımız çevrede normal ve kaçınılmaz olarak kabul edilen doğal bir radyasyon düzeyi oluşturmuşlardır. Geçtiğimiz yüzyılda bu doğal düzey, nükleer bomba denemeleri ve bazı teknolojik ürünlerin kullanımı ile bir hayli artış göstermiştir. "Radyasyonla Birlikte Yaşıyoruz", www.taek.gov.tr/8.8.2010.

(39) Hayrettin Kılıç, "Küresel Boyutlarıyla Nükleer Enerji" *Elektrik Mübendisleri Odası Dergisi*, Sayı: 401, 1997; Oğan, "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor İle Tehdit Ediyor", www.turksam.org.

(40) Reaktörün soğutulmasında kullanılan su Aras Nehri'ne dökülmektedir. Bu nehir, Azerbaycan sınırlarını aştıktan sonra Kür Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Bu yüzden Azerbaycan yetkilileri yapılan ölçümler sonucunda bölgedeki radyasyon oranının arttığını ileri sürerek Avrupa Konseyi'nde bu konu ile ilgili tepkilerini sık sık dile getirmektedirler.

Gürcistan, Ermenistan ve Ermenistan sınırlarının ötesindeki bölgelerin de etkileneceğini belirtmişlerdir.⁴¹

Türkiye’de başlangıçta kesin ölçümler yapılmamakla birlikte, Iğdır ve çevresinde rastlanan bazı durumların santralden kaynaklandığı ihtimali üzerinde durulmaktadır. Özellikle Ermenistan sınırına yakın bölgelerde bitki örtüsünde meydana gelen kurumaların, hayvanlarda artan sakat doğumların, insanlarda kanser, sakat doğum ve ölü doğum ile çocuk ölümlerinde meydana gelen artışların Metsamor Nükleer Santrali’nden sızan radyasyon sebebiyle meydana geldiği düşünülmüş⁴² ve bu konuda ciddi bilimsel araştırmalar yapılmasına yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.⁴³

Metsamor Nükleer Santrali’nin mevcut tehlikesi yalnızca radyasyon sızıntısı ile sınırlı değildir. Bu konu ile ilgili ilk bilimsel çalışmaya 2007 yılı Nisan ayında İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü tarafından TÜBİTAK desteğiyle hazırlanan “Türkiye Çevresindeki Nükleer Enerji Santrallerinin Bir Kaza Durumunda Türkiye’ye Olası Tehditleri” konulu araştırma ile de net bir şekilde ortaya konulmuştur. Dr. Tayfun KINDAP başkanlığında bir araştırma grubu tarafından yapılan söz konusu çalışma sonucunda Metsamor Nükleer Enerji Santrali’nin Türkiye açısından son derece tehlikeli olduğu bilimsel olarak ispatlanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre; olası bir kazada Metsamor Nükleer Santrali’nden yayılan radyoaktif bulutların, hava koşullarına göre Türkiye’nin tamamını 9 günde etkileyecek hatta Avrupa ve Asya’yı dahi tehdit edebilecek bir felakete sebep olacağı kanıtlanmıştır. Yine olası bir kazada, bu santrale yakın Doğu Anadolu’daki Kars, Ağrı, Iğdır gibi bölgeler % 60’ın üzerindeki bir oranda ölümcül nükleer sızıntıya maruz kalacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışma kapsamında diğer bölgelerin radyasyondan etkilenme olasılıkları da hesaplanmıştır. Buna göre; radyasyondan etkilenme olasılığı Mardin’de % 27.7,

İç Anadolu’da; % 5.57, Ankara’da % 3.36, Akdeniz Bölgesi’nde; Antakya’da % 2,14, Antalya’da, % 0.87; Karadeniz Bölgesi’nde Sinop’ta % 3,69, Marmara Bölgesi’nde; İstanbul’da % 0.76 ve Ege Bölgesi’nde; İzmir’de % 0.43’tür.⁴⁴

Metsamor Nükleer Santrali’nin Türkiye ve bölge ülkeleri için yarattığı tehlikelerden bir diğeri ise nükleer silah üretimi konusundadır. Yapılan bazı çalışmalarda Ermenistan Hükümeti’nin, Metsamor Nükleer Santrali’ni sadece elektrik üretimi için kullanmadığı, aynı zamanda nükleer silah teknolojileri konusunda da ciddi çalışmalar için kullandığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. 1995’de dönemin Başbakanı olan Grant Bagratyan’ın santralin açılışında yaptığı açıklamada “Nükleer güç Ermenistan’ı bölgedeki diğer ülkelerden daha üstün kılıyor” şeklindeki konuşması, bunun açık bir göstergesidir.⁴⁵ Diğer taraftan Sinan OGAN ise bir çalışmasında konuyla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “Bugün İran’ın nükleer santral yapımına karşı çıkılmasının en büyük sebeplerinden birisi İran’ın ilerde santrallerde kullanılan zenginleştirilmiş uranyumdan nükleer silahlar elde etme olasılığı olduğu ileri sürülmektedir. Bu sebeple ABD ve İsrail, İran’ın nükleer silah elde etme olanağını her ne

(41) “Ermeni İddialarına Karşı Nükleer Tehdit Stratejisi”, www.turksam.org.tr/25.8.2010; “Yakınıımızdaki Saatli Bomba”, *Milliyet*, 5 Mart 2007.

(42) Metsamor Nükleer Santrali’nden yayılan radyasyon sızıntısının, Doğu Anadolu’nun ekonomik hayatında önemli bir yer alan hayvancılık üzerinde de olumsuz etkilerinin olduğu ileri sürülmektedir. Bununla ilgili olarak Iğdır Çiftçi Malları Koruma Derneği Başkanı Sebahattin Göleli, santralin hayvan sağlığını da tehdit ettiğini, Iğdır ve çevresinde büyük ve küçükbaş hayvanlarda ölü ve sakat doğumların arttığını ve bunun çiftçilerin zararına bir durum olduğunu belirtmiştir. “Metsamor Iğdır’ı Vuruyor”, www.turksam.org/23.09.2008.

(43) Metsamor Nükleer Santrali’nin radyasyon sızıntısından en çok etkilenen yerlerin başında Türkiye’nin Ermenistan sınırında bulunan Iğdır bölgesi gelmektedir. Iğdır Devlet Hastanesi dâhiliye uzmanı Dr. Emin Akyıldız konuya ilişkin yaptığı araştırmalar sonucunda bu durumu şu şekilde ifade etmiştir. “Metsamor Nükleer Santrali’nde depremle birlikte radyasyon sızıntıları başladı. Bu sızıntılar, kanser hastalığına, sakat doğumlara, düşük doğum vakalarına yol açmaktadır. Olası bir kaza bölge için felaket olur. Yıllardır Iğdır’da doktora yapmaktaayım. 1990 yılından itibaren gün geçtikçe kanserli vakalar artmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki kanser vakalarının en yüksek oranda görüldüğü bölge Iğdır bölgesidir. Yapılan istatistikler 10-15 yıl içerisinde kanser vakalarındaki artış göstermiştir.” Ulusoy, “Rusya-Ermenistan Enerji İlişkileri: Metsamor Nükleer Enerji Santrali”, www.turksam.org/tr

(44) “Ermenistan Bu Santrali Kapatmalı”, *Sabah*, 17 Ocak 2010.

(45) Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, s. 256; Oğan, “Ermenistan, Türkiye’yi Metsamor ile Tehdit Ediyor”, www.turksam.org.

pahasına olursa olsun durduracaklarını açıkça ifade etmektedirler. Oysa gözden kaçan husus Ermenistan'ın da yıllardır kullandığı Metsamor santralinden bu türden nükleer silahlar elde etme imkânına sahip olmasıdır. Diğer yandan her türlü teröristlerin bir baskınla veya diğer yollarla da olsa Ermenistan'dan her zaman zenginleştirilmiş uranyum elde etmek ihtimali yüksektir. Bu sebeple Ermenistan'ın sahip olduğu santral bir kaza yaşanması olasılığının yanı sıra elde edilecek nükleer silahlarla başta Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere bölge dışı ülkelerin de güvenliği de tehlike altındadır. Zira ABD'ye karşı yapılacak bir terör saldırısı için en kolay elde edilecek zenginleştirilmiş uranyum kaynağı Ermenistan'dır ve bu ülke Metsamor Nükleer Santrali ile bölge ve dünya güvenliği için tehlike oluşturmaktadır. Centran Haber Ajansı, nükleer silah ve uranyum gibi maddelerin yayılmasından ve teröristlerin eline geçmesinden çekindiği için ABD'nin, güvenlik politikaları açısından tehlike arz eden Metsamor Santrali'nin kapatılması için 2002 yılında Ermenistan ile bir anlaşma yaptığını buna rağmen Erivan'ın daha sonra bu santrali kapatmaya yanaşmadığını ileri sürmüştür. Aynı zamanda ABD için potansiyel nükleer tehlike olarak algılanan İran ile de komşu olan Ermenistan, ABD için nükleer tehdit olabilecek ülkeler içerisinde yer almaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Ermenistan'ın Metsamor Nükleer Santrali muhtemel terör saldırılarına açık olması ve yanı başındaki İran dolayısıyla ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.”⁴⁶

Bu ifadelerle birlikte yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Metsamor Nükleer Santrali, başta Türkiye olmak üzere bölge ülkeleri açısından son derece büyük bir tehdit ve tehlike kaynağıdır. Çünkü yukarıda verilen tahmini sonuçların bile doğal hayatın etkilenmesi noktasında hiç de az sayılmayacak oranlar olduğu bilinen bir gerçektir. Ayrıca meydana gelebilecek Böylesi bir faciada kentlerin tasfiyesi mümkün olmayacağı gibi Çernobil faciasının⁴⁷ Doğu Karadeniz halkı üzerindeki uzun vadedeki etkileri göz önüne

alınarak düşünüldüğünde belirtilen bölgelerdeki doğal hayatın büyük oranda tahribine ve kalıtsal gibi görünen ciddi hastalıkların görülmesine sebep olacağı açıktır. Bu durumun sonucunda ise, kökünü tarihten alan ve uluslararası arenada dahi çözümü zorlaşan Türk-Ermeni İlişkilerindeki sorunlara bir yenisinin daha ekleneceği muhakkaktır.

Metsamor Nükleer Santrali'nin meydana getirdiği tehlikeye karşı Türkiye'den ilk tepki hareketi, 2004 yılında, Iğdır Belediyesi ile sivil toplum örgütleri tarafından düzenlenen bir imza kampanyası şeklinde yapılmıştır. Bu kampanya dâhilinde toplanan imzalar, başta Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu olmak üzere ilgili kuruluşlara gönderilmiştir. Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun uyarılarıyla çalışmaları durdurulan santral, bir aylık bakımın ardından Ekim ayında yeniden çalışmaya başlamıştır. Bunun üzerine Ermenistan sınırına yakın Iğdır-Alican Köyü sakinleri, santralin bacalarından yükselen dumanların eskiye oranla artış gösterdiğini ve büyük bulut kütleleri oluşturduğunu belirterek santralin kapatılmasına yönelik hükümetler nezdinde daha ciddi girişimler beklediklerini dile getirmişlerdir.⁴⁸ Bundan hemen sonra bir başka girişim ise, Kars Belediye Başkanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Kars Belediyesi, 2004 yılı Ekim ayında Metsamor Nükleer Santrali'nin bölge açısından büyük bir tehlike unsuru olarak yarattığı radyoaktif etkileri gerekçe göstererek yeniden çalıştırılmaya başlanan reaktörün kapatılması için Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK)'na resmî bir müracaatta bulunmuştur. Belediye'nin müracaatının ardından UAEK, Türkiye'nin doğusunda ve Ermenistan'da incelemelerde

(46) Sinan Ogan, "Herkes İran'a Bakarken Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santrali Uranyum Kaçaklığına Malzeme Temin Ediyor", www.turksam.org/tr/makale-detay/108-herkes-iran-a-bakar-ken-ermenistan-daki-metsamor-nukleer-santrali-uranyum-kacakligina-malzeme-temin-ediyor/15.09.2014.

(47) Çernobil Nükleer Santrali kazası, 1986 yılında dünyanın iki süper gücünden birisi olan Sovyetler Birliği (S.S.C.B.)'nde yaklaşık 40 bin kişinin ölümüne, binlerce kişinin sakat kalmasına ve milyarlarca dolarlık ekonomik kayba sebep olmuştur. Bu facia sonucunda sadece Ukrayna değil, Türkiye de dâhil tüm bölge ülkeleri bu kazanın etkilerine maruz kalmıştır. Bugün dahi bu kazanın etkileri devam etmektedir.

(48) "Nükleer Santral Kabusu Geri Döndü", Akşam, 20 Ekim 2004.

bulunmak üzere bir heyet göndermeyi kabul etmiştir.⁴⁹ Fakat Ermenistan Hükûmeti enerji ihtiyacından olsa gerek, santralin yapılan ölçümler sonucunda çevreye herhangi bir zarar vermediğini, daha uzun yıllar çalışabileceğini ileri sürerek bu girişimin de sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.

Santralin çalışmasına yönelik zaman zaman Türkiye'den Hükümet kanadından da resmi açıklamalar yapılmak suretiyle tepkiler verilmiştir. Bu tür tepkilerin en sonuncusu 2012 yılı Ekim ayında dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner YILDIZ tarafından gösterilmiştir. Yıldız, TBMM'de "*Bor Tuzları, Trona ve Asfaltit Madenleri ile Nükleer Enerji Hammaddelerinin İşletilmesini, Linyit ve Demir Sabahlarının Bazılarının İadesini Düzenleyen Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı*"nın görüşmelerinden önce gazetecilerin Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Enerji Santrali ile ilgili bir sorusu üzerine "*Ermenistan'ın elektriğim yok gerekçesi ile böyle bir işlem yapmasını uluslararası enerji ajansına göre de, uluslararası atom enerji kurumuna göre de yanlış olduğunu söylemem lazım... 40 yaşını doldurmuş olan bir santralin artık güvenlik gerekçeleri ortadan kalkmıştır. Uluslararası Enerji Ajansı'nda, bir yaptırım olmamasına rağmen, bu tür söylemlerimizi ve girişimlerimizi devam ettiriyoruz. Ermenistan'daki bu santralin hiç tereddütsüz kapatılmasını öneriyoruz. Herhangi bir sıkıntının bizi tabi ki etkileyeceğini söylemem lazım. Orada herhangi bir sıkıntı temenni etmiyorum ama görünen köy de kılavuz istemiyor...*" şeklindeki ifadeler kullanarak kendi nezdinde Türkiye'nin tepkisini dile getirmiştir. Yıldız ayrıca nükleer santrallerin dünyada bir bütünlük oluşturduğunu söyleyerek, "8 bin kilometre ileride de olsa, hepimizi ilgilendirdiğini gördük. O yüzden biz daha üst düzeyde ve bütün uluslararası toplum nezdinde de bu girişimlerimizi devam ettireceğiz. O santralin kapatılmasını mutlaka hem tavsiye etmemiz hem de onun gereğini yapmamız gerekiyor." ifadelerini kullanmıştır.⁵⁰

Metsamor Nükleer Santrali'nin Türkiye'ye yönelik tehlikelerine karşı önemli çalışmalar yapmak suretiyle tepki gösteren bir başka kuruluş ise, kısa adı TÜRKSAM olan Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezidir. Söz konusu kurumun başında bulunan Dr. Sinan OGAN, Metsamor Nükleer Santrali'nin kapatılması için Sivil Girişim Koordinasyon Başkanlığı'nın yanı sıra yaptığı ve bu çalışmada da çokça yararlanılan bilimsel yayınlarla santralin Türkiye için yarattığı tehlikeyi ulusal ve uluslararası platformlarda sürekli dile getirmektedir.⁵¹

3. Metsamor Nükleer Santrali'ne Karşı Türkiye Tarafından Alınan Önlemler

Yeniden çalıştırılması kararı alınmasından itibaren Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK), Metsamor reaktörüne ilişkin gelişmeleri izlemeye ve gerekli önlemleri almaya başlamıştır. Olası bir nükleer kaza sonrası etkin müdahalenin önemli bir parçası, kaza ile ilgili bilgilerin zamanında ve doğru alınmasıdır. Bu amaç doğrultusunda ülkemiz nükleer kazaların erken bildirilmesine yönelik tüm uluslararası sözleşmelere taraftır. İlaveten, komşu ülkelerdeki nükleer güç santrallerinin yerleri ve meteorolojik koşullar da göz önüne alınarak, tamamen TAEK üretimi bir ulusal erken uyarı sistemi (RESA- Türkiye Radyasyon Erken Uyarı Sistemi Ağı) kurulmuştur. Bu sistem, 24 saat kesintisiz olarak çalışmakta ve Türkiye genelinde kurulmuş 78 istasyon vasıtası ile bölgelerdeki radyasyon düzeylerini sürekli kontrol etmektedir. Havadaki radyasyon oranının herhangi bir şekilde artması veya uyarı eşik değerinin üzerine çıkması halinde mevcut sistem Ankara'daki TAEK Kriz Merkezi'ni otomatik olarak uyarmaktadır.

(49) Şahin Bülbül, "Ermeni İddialarına Karşı Nükleer Tehdit Stratejisi", www.turksam.org.tr/02.10.2009.

(50) "Yıldız: Metsamor Nükleer Santrali Kapatılmı", www.milliyet.com.tr/yildiz-metsamor-nukleer-santrali-kapatilmali/ekonomi/ekonomidetay/31.10.2012/1619760/default.htm/31.10.2012.

(51) Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi (TÜRKSAM)'ın ve Dr. Sinan Ogan'ın bu konudaki çalışmaları için bkz. www.turksam.org.

Söz konusu erken uyarı merkezleri Metsamor'a yakın bölgelerde ise daha yoğun olarak (14 adet) konuşlandırılmış durumdadır.⁵²

Ermenistan sınırına yakın olup, Metsamor Nükleer Santrali'nden etkilenmesi mümkün olan bölgelerin düzenli takibi için TAEK ve diğer ilgili bakanlık, kurum ve kuruluşlar yaygın bir altyapı oluşturmuşlardır. Söz konusu alt yapı çalışmaları kapsamında ilk olarak 2005 yılında Kars ilinde Kafkas Üniversitesi ile işbirliği içerisinde sürekli çevresel ölçüm ve değerlendirmelerin yapılacağı bir laboratuvar kurulmuştur. Çalışmalarına aralıksız devam eden bu laboratuvarda toprak, bitki ve gıda örneklerinin analizleri yapılmaktadır. Ayrıca Çevre ve Orman Bakanlığı ve TAEK Metsamor'a yakın 4 ilden altı ayda bir olmak üzere toprak numuneleri ile birlikte yeraltı, yerüstü ve şebeke suyu örnekleri toplamakta ve radyoaktivite analizleri yapmaktadır. Bu çalışma, 2006 yılında 81 ilimizi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu faaliyetlerin yanı sıra Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ve TAEK işbirliği ile 2005 yılından itibaren Türkiye'nin 81 ilinden bitkisel ve hayvansal gıda örnekleri toplamak suretiyle radyoaktivite analizleri yapan özel birimler de kurulmuştur.⁵³

Alınmış olan tüm bu önlemlere rağmen hâlihazırda çalıştırılmaya devam eden Metsamor Nükleer Santrali, Türkiye için Ermenistan cephesinden gelen önemli bir tehlike ve tehdit unsurudur. Özellikle Türk-Ermeni ilişkilerindeki sorunlar çeşitli zamanlarda uluslararası platformlarda tartışıldığında nükleer tehlike meselenin de gündeme alınması büyük bir önem arz etmektedir.

4. Uluslararası Girişimler ve Ermenistan'ın Tavrı

Metsamor Nükleer Santrali, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK) ve Avrupa Birliği (AB) verilerine göre dünyadaki en tehlikeli nükleer santrallerden birisi olarak kabul edilmektedir.⁵⁴ Bu yüzden santral yeniden çalıştırılmaya başlandığında, AB⁵⁵ ve

Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu, santralin bölge için tehlikeli olduğu gerekçesiyle kapatılması yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin ilki 1999 yılı Eylül ayında AB ile Ermenistan Hükûmeti arasında imzalanan bir antlaşmayla gerçekleşmiştir. Bu antlaşmaya göre, Ermenistan Hükûmeti, 2004 yılına kadar Metsamor Nükleer Santrali'ni kapatacağını taahhüt etmiştir. Aynı şekilde Ermenistan Hükûmeti, 25 Ocak 2001 tarihinde Avrupa Konseyi'ne üye olurken de santrali 2004 yılında kapatacağına dair teminatta bulunmuştur.⁵⁶ Fakat tüm bu taahhütlerine rağmen Ermenistan, Türkiye'nin de taraf olduğu ve nükleer santralin güvenliği konusunda yetkili tek mercii olan, "Nükleer Güvenlik Sözleşmesi (NGS)"nin 6. maddesinde yer alan "*Reaktörü kapatma zamanı belirlenirken, ekonomik ve sosyal etkilerinin yanı sıra ülkenin genel enerji durumu ve muhtemel seçenekler de dikkate alınabilir.*" ifadesine dayanarak, ülkenin elektrik ihtiyacının yüzde 40'ını karşıladığı gerekçesiyle, santrali çalıştırmaya devam etmiştir.⁵⁷ Nükleer santralin bölgedeki radyasyon tehlikesine maruz kalan bir diğer ülke olan Azerbaycan ise santralin yeniden açılmasının yol açacağı ekolojik, askerî ve siyasî sonuçların araştırılması gerekçeleriyle Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'na başvurarak santralin yarattığı tehdidi gerekçe göstererek gerekli incelemelerin başlatılmasını istemiştir. Fakat Azerbaycan'ın bu girişimi de sonuçsuz kaldığı gibi aynı dönemlerde G-7 ülkelerinin girişimleri de santralin kapatılması ya da daha

(52) "Metsamor Nükleer Santrali" (Basın Açıklamaları-2007), www.taek.gov.tr/18.07.2008.

(53) "Metsamor Nükleer Santrali", www.taek.gov.tr/18.07.2008.

(54) Metsamor, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı standartlarına göre dünyada bulunan 146 nükleer santral arasında sondan ikinci sırada yer alıyor. "Rusya Ve Ermenistan Nükleer Santral Antlaşması İmzalandı", Zaman, 20 Ağustos 2010.

(55) 1999 yılı AB Genişleme Komisyonu'nun Nükleer Enerji ile ilgili çalışma raporları dâhilinde "bütün AB coğrafyasında nükleer güvenliğin en üst seviyeye çıkarılması AB'nin en önemli önceliklerindedir. Bunun için öncelikle AB'nin güvenlik standartlarına uymayan eski teknoloji ürünü Sovyet reaktörleri bir an önce kapatılması gerekmektedir" şeklindeki ifadeler mevcuttur. Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", www.turksam.org.tr/23.09.2009; A.B. Yablokov, "Mif o Bezopasnosti Atomnih Energetičeskikh Ustanavok", Çentr Ekologičeskoy Politiki Rossii, Moskova, 2000.

(56) Sinan Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", www.turksam.org.tr/23.09.2009.

(57) "Metsamor: Yanbaşımızdaki Patlamaya Hazır Bomba", www.aynuryilmaz.wordpress.com/30.12.2009.

iyi bir duruma getirilmesi yönünde herhangi bir fayda sağlayamamıştır. Santralin kapanması yönünde girişimleri olan bir diğer ülke ise ABD'dir. Amerikan Hükûmeti, Erivan Büyükelçisi John Ordway aracılığıyla, "Ermenistan'daki santralin güvenlik standartlarını karşılamadığı ve bir an önce kapatılması gerektiği" şeklindeki bir açıklamasıyla bu santraldeki güvenlik zafiyetinden duyduğu endişeyi ilan etmiştir.⁵⁸

Tüm bu tepkilere rağmen Ermenistan Hükûmeti, Metsamor Nükleer Enerji Santrali'ni kapatmak için herhangi bir girişimde bulunmak bir yana tam tersi bir faaliyet içerisinde girerek Rusya'nın da desteğini almak suretiyle santralin elektrik üretim gücünü arttırmaya çalışmıştır.

Şubat 2004 sonlarında Avrupa Parlamentosu tarafından yayınlanan Güney Kafkasya Raporu'nda santralin kapatılmasının gerekliliği yeniden açık bir şekilde belirtilecek Avrupa'nın en tehlikeli iki santrallerinden biri olarak ilan edilen Metsamor'un güvenlik, konum, finansman, teknoloji ve yaş kriterleri açısından AB standartlarının çok altında olduğu vurgulanmıştır. Ermenistan Hükûmeti'nin her zaman yaptığı gibi, enerji ihtiyacını gerekçe göstermesi üzerine Avrupa Birliği, santralin kapatılması sonucunda Ermenistan'ın karşılaştığı zararın karşılanması ve alternatif enerji kaynaklarının yaratılabilmesi için Erivan yönetimine 100 milyon Euro verilmesini kararlaştırmıştır.⁵⁹ Ancak, Ermenistan Hükûmeti bu miktarı yetersiz bulmuş ve AB'den yaklaşık bir milyar Euro talep etmiştir. Hiçbir hesaba dayanmayan ve AB kaynaklarından karşılanması neredeyse imkânsız olan bu miktarı AB yönetimi kabul etmemiştir. Bunun üzerine de Ermenistan yönetimi Metsamor'u kapatmayacağını ve 2008 yılına kadar çalıştıracağını ilan etmiştir.⁶⁰

Erivan yönetiminin santrali kapatma çalışmaları bir yana, bunun tam tersi yönde faaliyetlerine devam etmesi üzerine AB tarafından ayrılan 100 milyon Euro tutarındaki fon belirsiz bir süre için askıya alınmıştır. AB'nin Ermenistan temsilcisi Alexis Loubert,

yaptığı açıklamada bu paranın Ermenistan yönetiminin santrali kesin bir kapatma tarihi verinceye kadar Erivan'a verilmeyeceğini dile getirmesi söz konusu para ile ilgili tartışmalara son vermiştir. Ayrıca Loubert'in aynı açıklamasında yer alan; "Ermenistan'ın Metsamor'a alternatif bulma sorununu çözmemesi anlayışla karşılanabilir ancak bu sorun en geç 2006 yılına kadar çözülebilecek bir sorundur" şeklindeki açıklaması, AB'nin sorunun çözümünde Ermenistan'a yapacağı yardımların bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Zaten AB'nin Ermenistan'ın alternatif enerji kaynakları bulması için Ermenistan-İran doğal gaz boru hattı projesini de desteklemesi de bunun en açık göstergesidir.

Tüm bu uluslararası baskılara rağmen Ermenistan Hükûmeti santrali kapatmak için bir herhangi bir çalışma yapmak yerine Rusya Hükûmeti ile görüşmelerine devam ederek, santralin çalışması için gerekli olan zenginleştirilmiş uranyumu temin etmeye devam etmektedir. Diğer yandan dönemin Ermenistan Parlamento Başkanı Ovanasyan "bazı şartlar altında santrali kapatabileceklerini ve bu şartlar arasında Azerbaycan ve Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik uyguladıkları ambargoyu sona erdirerek sınırlarını açmaları gerektiği"⁶¹ şeklindeki bir ifadesi de Ermenistan'ın konuya daha başka açılardan yaklaştığını ortaya koymaktadır. Ovanasyan'ın bu ifadesinden de anlaşılacağı üzere Ermenistan yönetimi, meseleyle alakası olmayan şartlar ileri sürmek suretiyle Metsamor'u İran ve özellikle de Türkiye'ye yönelik önemli bir şantaj unsuru olarak kullanmaya çalışmaktadır.

Özellikle son zamanlarda AB, santralin kapatılması için yaptığı baskıları arttırmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Metsamor'un kapa-

(58) Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", www.turksam.org.tr

(59) Aynı dönemlerde ABD Enerji Departmanı, Ermenistan'a 18 milyon dolar, AB, 11 milyon dolar mali destek sağlamıştır. Fransa, nükleer atıkların depolanma tesisleri için 40 milyon dolar, İngiltere ise ek güvenlik önlemleri için 80 milyon sterlin ayırmıştır. Tüm bu yardım teklifleri, Ermenistan'ın santrali yakında kapatacağı taahhüdü üzerinden yapılmıştır. Ulusoy, "Rusya-Ermenistan Enerji İlişkileri: Metsamor Nükleer Enerji Santrali", www.turksam.org.tr

(60) Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", www.turksam.org.tr

(61) Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", www.turksam.org.tr

tılıp tasfiyesini sağlayamayınca santralin daha güvenli hale getirilmesi için Amerika da dâhil olmak üzere AB ülkeleri tarafından Ermenistan'a milyonlarca dolar yardım yapılmasına devam edilmiştir. Yapılan bu yardımlarla birlikte UAEK uzmanları tarafından Metsamor'un güvenlik açısından denetlemesi de ciddi bir şekilde devam etmiştir. 2007 yılına gelindiğinde ise, Ermeni yetkililer, santralin 2017 yılında faaliyetlerine tamamen son vereceğini ilan etmişlerdir.

Santralin kapatılmasına yönelik en son uluslararası girişim ise yine Azerbaycan tarafından 2012 yılı Nisan ayında gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Hükümeti, BM temsilcisi Agşin Mehdiyev nezdinde Metsamor Nükleer Santralini yarattığı tehlike dolayısı ile bölge güvenliğini tehdit ettiğini ve geçmişte Ermeni nükleer santralle ilgili inceleme yapan uzmanların doğu Avrupa bölgesinin en güvensiz altı nükleer santralinden biri olduğunu belirlediklerini ileri sürerek santralin kapatılması için BM'e başvurmuştur.⁶² Fakat Azerbaycan Hükümeti'nin bu girişimi de havada kalmış ve santralin kapatılması hususunda ciddi herhangi bir adım atılmamıştır. Sonuç olarak, Metsamor Nükleer Santrali'nin 7 yıl daha çalışacağı ve başta Türkiye olmak üzere çevresini bir 7 yıl daha endişelendireceği muhakkaktır.⁶³

5. Metsamor Nükleer Santrali ve Son Gelişmeler

Uluslararası baskıların son zamanlarda artmasıyla birlikte Ermenistan, Türkiye sınırındaki Metsamor Nükleer Santrali'ni yenilemek için 2007 yılından itibaren ciddi bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Erivan yönetimi 2007 yılı Eylül ayında basına yaptığı bir açıklamada; Rusya, ABD ve Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (UAEK) iştirakleri ile yeni kurulacak nükleer santral için alt yapı işlemlerinin tamamlandığını açıklamak suretiyle bu yöndeki faaliyetleri başlattığını ilan etmiştir.⁶⁴ Yeni santrali Metsamor'un yerine inşa etmeyi planlayan ve 2009 yılı Nisan

ayında ihale sürecini dahi tamamlayan Ermenistan Hükümeti⁶⁵, özellikle Rusya nezdinde yaptığı bir dizi girişimler sonucunda 2009 yılı Aralık ayı içerisinde Rusya ile yeni nükleer santralin yapımı için bir protokol imzalamıştır. Bu protokolün hemen ardından Ermenistan basınında yer alan haberlere göre Ermenistan Enerji Bakanı Armen Movsisian yeni santralin inşasını gerçekleştirecek Rus-Ermeni ortak şirketinin 156 bin dolarlık sembolik bir bütçe ile kurulduğu kaydetmiş ve yeni santralin inşasına 2011 Mayıs ayında başlanacağını ifade etmiştir.⁶⁶ Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan ise hükümet toplantısında konu ile ilgili olarak yaptığı açıklamada yeni santralin Rusya ile birlikte yüzde 50-50 ortaklık şeklinde inşa edileceğini açıklayarak, konunun Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi'nde de ele alındığını belirtmiştir. Ayrıca yine aynı dönemde Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan, Türkiye'ye yeni nükleer santralin yapımına katılma çağrısında bulunmuştur. Rus Nezavisimaya Gazetesi'nin haberine göre; Sarkisyan, Tsahkadzor kasabasında düzenlenen uluslararası bir toplantıda yaptığı konuşmada Ermenistan'da kurulacak olan bu yeni nükleer santralini sadece ekonomik olarak değil, siyasi açıdan da önem taşıdığını ve bölgenin istikrarına katkıda bulunacağını belirterek, Rusya'nın yanı sıra komşumuz Türkiye'nin de bu projeye iştirak etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷

(62) "Azerbaycan, Ermenistan'ın Nükleer Santrali Kapatması için BM'ye Başvurdu", www.zaman.com.tr/dunya_azerbaycan-ermenistanin-nukleer-santrali-kapatmasi-icin-bnyye-basvurdu/23.04.2012.

(63) Fikret Ertan, "İkinci Metsamor", *Zaman*, 22 Ağustos 2010.

(64) "Ermenistan, Türkiye Sınırında Yeni Nükleer Santral Kuruyor", *Zaman*, 9 Eylül 2007.

(65) "Ermenistan, Nükleer Santral İçin Düğmeye Bastı", *Zaman*, 24 Şubat 2009.

(66) "Ermenistan'ın Nükleer Santrali'ni Ruslar İnşa Edecek", *Zaman*, 08 Aralık 2009.

(67) Ermenistan'daki ılımlı ve liberal kanadın temsilcisi olarak kabul edilen Başbakan Sarkisyan'ın santral ihalesinde Türkiye'yi de görmek istediklerini söylemesi Erivan'daki aşırı milliyetçi çevreler dışında ülke genelinde olumlu karşılanmıştır. Muhalefet üyesi parlamenter Armen Martirosyan, Rus Regnum Ajansı'na, santrali Türk şirketlerinin yapmasının bölgesel işbirliği açısından olumlu sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, Doğu Bilimleri Enstitüsü Başkanı Ruben Safratsyan, Nezavisimaya'ya, "Bence Sarkisyan sadece siyasi bir jest yaptı. Ankara'ya resmi önereceğini sanmıyorum. Zaten Türkiye'nin teknolojik olarak bu alanda ne önerebileceği konusunda en küçük bir fikrim yok" şeklinde bir açıklama yaparak bu teklifin bir jest olduğunun ve aslında Ermenistan'ın bunu resmi olarak teklif etmeyeceğinin altını çizmiştir. "Nükleer Flört", *Milliyet*, 2 Mart 2009.

Metsamor Nükleer Santrali'nin yerine kurulacak bu yeni santralin 1000 megawatts gücünde olması planlanmaktadır. Yaklaşık 5 milyar dolara mal olacak toplam proje Ermenistan'ın 2009 bütçesinin neredeyse iki katına denk gelmektedir. Bu yüzden Moskova Hükümeti tarafından yapılan bir açıklamaya göre Rusya'nın nükleer santral inşaatı ile ilgili Erivan'a kredi desteği sağlayacağı da bilinmektedir.⁶⁸

Rusya'nın desteği ile Metsamor Nükleer Santrali'nin yerine kurulacak olan yeni santral ile ilgili çalışmalar 2010 yılında da devam etmiştir. Eski Sovyet ülkelerinin NATO gücü olarak bilinen Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) 20-21 Ağustos'ta gerçekleşecek gayri resmi zirvesi öncesi Erivan'a gelen Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev, nükleer santral inşaatı konusunda daha önce imzalanmış olan protokolleri hükümetlerarası bir anlaşma şeklinde parafetmiştir.⁶⁹ Anlaşmanın son şekline göre Metsamor yerine yapılacak bu yeni nükleer santralin yüzde 20'si Rusya, yüzde 20'si Ermenistan Hükümetleri tarafından diğer yüzde 60'ı ise yatırımcılar tarafından karşılanacaktır. Rusya Bilimler Akademisi "İş Yönetimi Başkanı" Abel Aghanbegyan'ın ifadesiyle Ermenistan'ın jeopolitiğine ve enerji ihracatına önemli katkılar sağlayacak olan bu yeni nükleer santral⁷⁰ yapılan son açıklamalara göre 2017 yılında tamamlanarak faaliyetlerine başlayacaktır.

Son gelişmeler dâhilinde de görüleceği üzere, Ermenistan Hükümeti, Türkiye ve diğer bölge ülkeleri açısından büyük bir tehlike unsuru olan Metsamor Nükleer Santrali'ni kapatacak olmasına rağmen yerine yeni başka bir nükleer santral inşa edecektir. Bu durum ise Türkiye açısından değerlendirildiğinde ikinci bir Metsamor sorununun başlangıcı anlamına gelmektedir. Adı her ne olursa olsun, Türkiye sınırına yakın bir bölgede kurulacak olan yeni bir nükleer santral, -yeri değiştirilmediği sürece- deprem gerçeği ile birlikte nükleer atık meselesi de hesaba ka-

tıldığında hemen yanı başındaki Türkiye için yeni bir tehdit unsuru oluşturacağı kesindir. Bunun sonucunda ortaya çıkan gelişmeler ise Türk-Ermeni ilişkilerine olumsuz bir katkı sağlayarak iki ülke arasında büyük ve önemli bir "nükleer tehdit sorunu"nun yaşanmasına vesile olacaktır.

Sonuç

Türkiye sınırına çok yakın bir bölgede faaliyet gösteren Metsamor Nükleer Santrali, gerek sahip olduğu eski teknolojisi ve gerekse Doğu Anadolu fay hattı üzerindeki bir bölgede kurulmuş olması dolayısıyla Ermenistan cephesinden Türkiye'yi tehdit eden büyük bir nükleer bomba niteliğindedir. Tarih boyunca girift ve karmaşık bir hal almış olan Türk-Ermeni ilişkileri dâhilindeki sorunların sözde soykırım meselesi ve sınır kapısı şeklinde tek taraflı olarak gündeme getirildiği uluslararası platformlarda Metsamor Nükleer Santrali meselesi de bir başka sorun olarak dünya kamuoyuna taşınması ve tartışılması gereken önemli bir konudur. Aksi halde görmezden gelinmeye devam eden fakat çok tehlikeli sonuçlar doğurabilecek "nükleer tehdit" sorunu, yaşanabilecek bir felaket sonucunda Türk-Ermeni ilişkilerini daha büyük bir çıkmaza sokacağı önemli bir gerçektir.

Bilindiği üzere Türkiye'nin, Ermenilere ait sözde soykırım iddialarının gerçek olmadığını belgelerle kanıtlama çabaları uluslararası arenada başarılı sonuçlar vermektedir. Fakat Metsamor ve nükleer tehlike konusunda Türkiye tarafından henüz ciddi bir girişiminin olmadığı bilinmektedir. Hâlbuki özellikle bu konuda Türkiye'ye siyasi olarak önemli görevler düşmektedir. Ermenistan ve Ermeni Diasporası tarafından her fırsatta gündeme taşınarak siyasi bir mücadele aracı haline getirilen "sözde soykırım" propagan-

(68) "Ermenistan'ın Nükleer Santrali'ni Ruslar İnşa Edecek", *Zaman*, 08 Aralık 2009.

(69) "Erivan 34 Yıl Daha Rus Himayesinde", *Zaman*, 21 Ağustos 2010.

(70) "Russian Academician: New NPP To Give Armenia Geopolitical Advantage", *Arka News Agency*, 23 October 2010. (www.arka.am/eng/energy/2008/10/24/11736.html).

dası karşında yapılan başarılı çalışmaların yanı sıra Metsamor Nükleer Santrali'nin yattığı "nükleer tehdit" meselesinin de uluslararası kamuoyuna taşınması Türkiye lehine önemli sonuçlar verecektir. Hatta bu konuyla bağlantılı olarak gündeme gelmesi muhtemel olan Ermenistan'daki enerji krizi ve bu krizin yaşanmasına sebep olan "sınır kapısı" meselesi dahi yine bu ülkenin komşularına karşı izlediği saldırgan politika sonucunda uygulanan ambargoların doğal bir sonucu olduğu vurgulanmalıdır. Türkiye tarafından yapılması gereken bu gibi girişimler, başta Avrupa Birliği (AB) olmak üzere ABD ve diğer uluslararası kuruluşların Türk-Ermeni ilişkilerine yaklaşımını tek taraflı olmaktan çıkararak farklı yaklaşımların oluşmasına sebep olacaktır.

Esasında Metasamor Nükleer Santrali, yalnızca Türkiye için değil, Azerbaycan, Nahcivan, Gürcistan, Ermenistan hatta İran ve Avrupa'nın bir kısım bölgeleri için dahi büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Bu yüzden santralin yeniden çalıştırılmaya başladığı dönemde Bölge ülkelerinin siyasi girişimleri yanında, Avrupa Birliği ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile birlikte santralin kapatılması yönünde Ermenistan'a yönelik ciddi ekonomik yardımlar yapmışlardır. AB ülkeleri ve ABD'nin bu faaliyetlerine Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) da teknik anlamda önemli destekler vermiştir. Fakat Rusya'nın desteği ile hareket eden Ermenistan Hükümeti, ülkede yaşanan enerji krizini bahane göstererek uzun yıllar oyalama politikası izlemiş ve Metsamor Nükleer Santrali'ni kapatmamıştır. Baskıların artması sonucunda Ermenistan Hükümeti, son olarak 2009 yılında Metsamor'u 2017 yılında kapatacağına dair mutlak taahhüt vermiştir. Ermenistan bu sözü yine Rusya'nın desteği ile gerçekleştireceği ve Metsamor Nükleer Santrali'nin yerine inşa etmeyi planladığı yeni bir nükleer santral için gerekli çalışmaların tamamlanmasıyla vermiştir.

Metsamor'un yerine yeni bir nükleer santral kuracak olması ilk bakışta Türk-Ermeni ilişkilerindeki nükleer tehdit sorununu

ortadan kaldıracak gibi görülebilir. Fakat bu durum yine başta bölge ülkeleri ve Türkiye açısından yeni bir nükleer tehlike meselesinin meydana geleceğinin açık bir göstergesidir. Çünkü yine aynı bölgede kurulacak başka bir santral Türkiye için aynı derecede tehlikeli bir durum olarak devam edecektir. Bu yüzden Türkiye bu konuda en kısa zamanda ciddi uluslararası girişimlerde bulunmalı ve en kötü ihtimalle kurulacak bu yeni santralin yerinin değiştirilmesi hususunda siyasi çalışmalar yapmalıdır. Ancak bu şekilde olursa Türk-Ermeni ilişkilerindeki sorunlara bir yenisi daha eklenmez ve hem batı kamuoyu tarafından hem de taraflar arasında çok arzulanan "sorunsuz Türk-Ermeni ilişkilerinin" başlaması yönünde bir engel daha ortadan kalkmış olur.

Başka bir şekilde ifade edilecek olursa; Türkiye ve Ermenistan arasında başlaması istenen iyi komşuluk ilişkilerinin, Ermenistan'ın sözde soykırım propagandalarından vazgeçmesi, işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi ve Doğu Anadolu üzerindeki tarihi emellerinden vazgeçmesi ile birlikte Metsamor Nükleer Santrali'ni derhal kapatması ve yerine kurulacak yeni santralin yerini değiştirmesi şartlarına da bağlıdır.

Kaynakça

"Armenia's Spent Nuclear Fuel", Jane's Intelligence Digest, 13 May 2008.

"Azerbaycan, Ermenistan'ın Nükleer Santrali Kapatması için BM'ye Başvurdu", www.zaman.com.tr/dunya_azerbaycan-ermenistanin-nukleer-santrali-kapatmasi-icin-bm-ye-basvurdu/23.04.2012.

"Erivan 34 Yıl Daha Rus Himayesinde", Zaman, 21 Ağustos 2010.

"Ermeni İddialarına Karşı Nükleer Tehdit Stratejisi", www.turksam.org.tr/25.8.2010

"Ermenistan Bu Santrali Kapatmalı", Sabah, 17 Ocak 2010.

"Ermenistan, Nükleer Santral İçin Dügmeye Bastı", Zaman, 24 Şubat 2009.

Resim-1 Metsamor Nükleer Santrali'nden Genel Bir Görünüm

Resim-2 Metsamor Nükleer Santrali

“Ermenistan, Türkiye Sınırında Yeni Nükleer Santral Kuruyor”, Zaman, 9 Eylül 2007.

“Ermenistan, Türkiye’yi Metsamor İle Tehdit Ediyor”, www.turksam.org

“Ermenistan’ın Nükleer Santrali’ni Ruslar İnşa Edecek”, Zaman, 08 Aralık 2009.

“Kafkasya’nın Fukuşimasi Metsamor’a Dikkat”, www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1_6093/kafkasyanin-fukusimasi-metsamora-dikkat.html/17.04.2014.

“Metsamor İğdır’ı Vuruyor”, www.turksam.org/23.09.2008.

“Metsamor Nuclear Power Plant”, www.wikipedia.org/5.09.2010.

“Metsamor Nükleer Santrali” (Basın Açıklamaları-2007), www.taek.gov.tr/18.07.2008.

“Metsamor: Yanı Başımızdaki Patlamaya Hazır Bomba”, www.aynuryilmaz.wordpress.com/30.12.2009.

“Nuclear Energy in Armenia”, www.insc.anl.gov/neisb/neisb4/17.09.2008.

- “Nükleer Flört”, Milliyet, 2 Mart 2009.
- “Nükleer Santral Kâbusu Geri Döndü”, Akşam, 20 Ekim 2004.
- “Radyasyon ve Yaşam”, www.taek.gov.tr/23.03.2010.
- “Radyasyonla Birlikte Yaşıyoruz”, www.taek.gov.tr/8.8.2010.
- “Russian Academician: New NPP to Give Armenia Geopolitical Advantage”, Arka News Agency, 23 October 2010. (www.arka.am/eng/energy/2008/10/24/11736.html).
- “Rusya Ve Ermenistan Nükleer Santral Anlaşması İmzaladı”, Zaman, 20 Ağustos 2010.
- “Yakınımızdaki Saatli Bomba”, Milliyet, 5 Mart 2007.
- “Yıldız: Metsamor Nükleer Santrali Kapatılmalı”, www.milliyet.com.tr/yildiz-metsamor-nukleer-santrali-apatilmali/ekonomi/ekonomide-tay/31.10.2012/1619760/default.htm/31.10.2012.
- A.B. Yablokov, “Mif o Bezopasnosti Atomnıh Energetičeskih Ustanavok”, Çentr Ekologiçeskoj Politiki Rossii, Moskova, 2000.
- Ara Tatevosyan, “Living Dangerously with Nuclear Power in Armenia”, Transition (3 May 1996), s. 23-25.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1804, 1807, 1809 ve 1810.
- Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990.
- Beril Tuğrul, “Nükleer Santraller ve Kalite”, I. Uluslararası Enerji ve Çevre Sorunları Sempozyumu (Ed. Çetin Algüneş-Gökay Bozkurt), Edirne 1997, s. 82-89.
- Bernard L. Cohen, Çok Geç Olmadan (Çev. Miyase Göktepelı), Ankara 1995.
- Bernard L. Cohen, Çok Geç Olmadan Bir Bilimadamı Gözüyle Nükleer Enerji TÜBİTAK Yayınları, (Çev. Miyase Göktepelı), Ankara 1995.
- Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1984.
- Deniz Ulusoy, “Rusya-Ermenistan Enerji İlişkileri: Metsamor Nükleer Enerji Santrali Örneği”, www.turksam.org/tr/a1257.html/21.10.2009.
- Dilşen İnce Erdoğan, Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896), İstanbul 2008.
- Dursun Yıldırım-Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, Ankara 1991.
- Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1878-1891)”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985.
- Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), İstanbul 1994.
- Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- Fikret Ertan, “İkinci Metsamor”, Zaman, 22 Ağustos 2010.
- Hasan Kanbolat, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı Açılıyor”, Hürriyet Strateji, 30 Mart 2009.
- Hatem Cabbarlı, “Avrupa Birliği (AB), Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasını Talep ediyor”, www.turksam.org/metsamor/a1255.html/21.11.2010.
- Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası”, Avrasya Dosyası (Enerji Özel), Bahar 2003, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 236-259.
- Hayrettin Kılıç, “Küresel Boyutlarıyla Nükleer Enerji” Elektrik Mühendisleri Odası Dergisi, Sayı: 401, 1997.
- Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek Ömer Turan, Ramazan Çalık Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara 2005.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Kamuran Gürün, “Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 281-284.
- Kseniya Yershova-Mary Wells, “Armenia: Reopenin Metsamor”, www.nti.org/02.10.2010
- Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 167-189.

Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara 1991.

Necati Gültepe, “Ermeni Meselesi İle İlgili Rus, İngiliz, Fransız Dış Tertipleri”, Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı, I, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 2001), s.213-234.

Nesrin Sarıahmetoğlu, Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1896-1916), I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008

Rasim Meral, “Radyasyonun Canlılar Üzerindeki Etkileri ve Temas İle Doğabilecek Sorunlar”, www.travma.org.tr/08.10.2010, s. 1-7.

Sedat Laçiner, Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması, Ankara 2005.

Sinan Oğan, “Herkes İran’a Bakarken Ermenistan’daki Metsamor Nükleer Santrali Uranyum Kaçakçılığına Malzeme Temin Ediyor”, www.turksam.org.tr/makale-detay/108-herkes-iran-a-bakarken-ermenistan-daki-metsamor-nukleer-santrali-uranyum-kacakciligina-malzeme-temin-ediyor/15.09.2014.

Sinan Oğan, “AB’nin Metsamor Nükleer Santrali’nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları”, www.turksam.org.tr/23.09.2009.

Sinan Oğan, “Ermenistan, Türkiye’yi Metsamor Nükleer Santrali İle Tehdit Ediyor”, www.turksam.org/metsamor/a1259.html/9.11.2009.

Sinan Oğan, “Türlere Yapılan Soykırımlar ve Hocalı Soykırımı”, www.turksam.org/26 Şubat 2010.

Şahin Bülbül, “Ermeni İddialarına Karşı Nükleer Tehdit Stratejisi”, www.turksam.org.tr/02.10.2009.

Vural Altın, “Nükleer Enerji Alternatifi”, I. Uluslararası Enerji ve Çevre Sorunları Sempozyumu (Ed. Çetin Algüneş-Gökay Bozkurt), Edirne 1997, s.13-31.

Vural Altın, “Nükleer Nasıl Bir Gerçek”, Milliyet, 13 Nisan 1998.

Yılmaz Bektur-B. Nazım Bayraktar, “WVER-440 Nükleer Santralleri ve Deprem Güvenliği”, III. Ulusal Nükleer Bilimler Kongresi (27-29 Eylül 1989) C.I, İstanbul 1990, s. 348-354.

Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara 2001.

Yusuf Sarıнай, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul’da Tutuklanan Ermeni Komiteciler”, *Taribi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu* (Editörler: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 129-145.

Yusuf Sarıнай, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.